

KS. ANTONI DĘBIŃSKI
Lublin

PROBLEMATYKA PRAWNA W *DIVINAE INSTITUTIONES* LAKTANCJUSZA

Stosunek Ojców Kościoła i pisarzy chrześcijańskich do prawa rzymskiego stanowi interesujący problem badawczy. Analiza prac autorów chrześcijańskich, wykształconych i korzeniami tkwiących w starej kulturze pogańskiej, jest użyteczna dla lepszego zrozumienia niezwykle ważnego, również z punktu widzenia historii prawa, procesu chrystianizacji cesarstwa rzymskiego, a także w badaniach nad oddziaływaniem etyki chrześcijańskiej na prawo rzymskie.

W literaturze, zwłaszcza polskojęzycznej, brakuje opracowań na ten temat. Dotychczas ukazało się kilka opracowań o charakterze przyczynkowym¹, jednak nie ma gruntownych syntez ukazujących zarówno wpływ prawa rzymskiego na wczesną literaturę chrześcijańską, jak i stosunek autorów chrześcijańskich do podstawowych zasad i wartości tego prawa². Stworzenie takich podsumowań musi być poprzedzone badaniami pism poszczególnych autorów. Omówienie problematyki prawnej w *Divinae Institutiones* Laktancjusza³ (ok. 250-330),

¹ Wymienić tu należy monografię A. Becka (*Römisches Recht bei Tertulian und Cyprian*, Halle 1930), której przedmiotem jest prawo rzymskie w pismach Tertuliana i Cypriana. Zagadnienie prawa rzymskiego w pismach innych pisarzy kościelnych omawiają artykuły: E. C a r u s i, *Diritto romano e patristica*, [w:] *Studi Giuridici in onore di Carlo Fadda*, t. II, Napoli 1906, s. 69 nn.; C. F e r r i n i, *La cognizioni giuridiche di Lattanzio. Arnobio e Minucio Felice*, [w:] *Opere di Contardo Ferrini*, t. II, Milano 1929, s. 479 n.; J. G a u d e m e t, *Lactance et le droit romain. Atti dell'Accademia romanistica Constantiniana, II Conv. intern. 1975*, Perugia 1976, s. 83 nn.

² Pytanie o wpływ etyki chrześcijańskiej na fundamentalne wartości prawa rzymskiego, jak iustitia, humanitas, pietas, aequitas stawia B. Łapicki w swych pracach: *Etyczna kultura starożytnego Rzymu a wczesne chrześcijaństwo*, Łódź 1958 i *O spadkobiercach ideologii rzymskiej. Okres chrystianizacji cesarstwa rzymskiego*, Łódź 1962.

³ Obszerną literaturę na temat życia i działalności Laktancjusza zestawiają: J. Q u a s t e n, *Patrologia*, t. I, Casale 1980, s. 619; L a c t a n e, *Institutions Divines. Livre V*, t. I: *Sources chrétiennes 205*, tł. P. Monat, Paris 1973, s. 111 nn.

jednego z grupy wczesnych apologetów łacińskich, stanowi przyczynek do realizacji tego zadania.

Piśmiennictwo tego autora z kilku powodów zasługuje na badania z romanistycznego punktu widzenia. Otóż Laktancjusz żył w okresie radykalnej zmiany polityki państwa wobec religii chrześcijańskiej. Jak sam pisze, został powołany przez Dioklecjana na stanowisko nauczyciela retoryki w Nikomedii (Bitynia)⁴, podówczas stolicy wschodniej części cesarstwa rzymskiego. Kiedy w r. 303 wybuchło ostatnie wielkie prześladowanie chrześcijan, podobnie jak wielu innych wyznawców nowej religii został pozbawiony swojego stanowiska. Pod koniec życia apologeta został wezwany przez Konstantyna na dwór cesarski i mianowany wychowawcą jego syna Kryspusa. Tak zatem, z punktu widzenia historii chrześcijaństwa, żył on w okresie, który obejmował fazę ostrych prześladowań chrześcijaństwa i początkowy okres wolności dla nowej religii po ogłoszeniu tzw. edyktu mediolańskiego (313). Piśmiennictwo Laktancjusza zawiera zatem ocenę rzymskiego porządku prawnego, na podstawie którego początkowo prześladowano wyznawców nowej monoteistycznej religii, a później – w okresie panowania cesarza Konstantyna – przyznawano im różne uprawnienia i przywileje.

Laktancjusz odznaczał się pewną znajomością prawa rzymskiego, chociaż prawdopodobnie nigdy nie wykonywał zawodu adwokata. I mimo że jego *Divinae Institutiones*⁵, napisane w celu obrony religii chrześcijańskiej, były dziełem o charakterze *stricte* religijnym⁶, odwoływał się w nich do prawa rzymskiego⁷. W swojej argumentacji retor czynił aluzje do instytucji i zasad prawnych, wykorzystywał definicje przyjęte przez jurysprudencję rzymską. W niektórych wypowiedziach znajdujemy reminiscencje ustaw cesarskich. Laktancjusz posłu-

⁴ „Cum in Bithyna oratoris litteras accitus docerem, contigissetque ut eodem tempore dei templum euertetur” *Divinae Institutiones*, [w:] *L. Caeli Firmiani Lactanti, Opere omnia*, ed. S. Brandt, G. Laubmann, (*Corpus Scriptorum Ecclesiasticarum Latinorum*, vol. XIX), Vindobonae 1880 (dalej cyt. *Div. inst.*) 5, 2, 2.

⁵ Obszerny wykaz literatury na temat tej pracy podają: B. A l t a n e r, A. S t u i b e r, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, tł. P. Pachciarek, Warszawa 1990, s. 273; Q u a s t e n, dz. cyt., s. 624.

⁶ Prócz *Divinae Institutiones* Laktancjusz pozostawił po sobie *De officio Dei*, *De ira Dei* i *De mortibus persecutorum*. Zachował się także przypisywany Laktancjuszowi utwór pisany wierszem pt. *De ave Phoenixe*. Inne pisma Laktancjusza, o których wspomina Hieronim (*De viris illustribus* 80), listy adresowane do znajomych i inne utwory, zaginęły; zob. A l t a n e r, S t u i b e r, dz. cyt., s. 272 n.

⁷ Wpływ prawa rzymskiego na piśmiennictwo Laktancjusza, mimo że istnieje ogromna literatura na temat twórczości tego autora, jest niedostatecznie wyjaśniony. Ferrini (art. cyt., s. 468 nn.) zestawia jedynie fragmenty jego utworów, głównie *Divinae Institutiones*, bez jakiegokolwiek ich analizy. Także Gaudemet (dz. cyt.) zasadniczo nie podejmuje tego zagadnienia.

giwał się także, inaczej je definiując, fundamentalnymi pojęciami prawa rzymskiego takimi, jak *iustitia*, *pietas*, *aequitas*.

Celem niniejszego opracowania jest omówienie sposobu wykorzystania wiedzy prawniczej przez Laktancjusza, głównie w *Divinae Institutiones* (rozdz. I) i jego stosunek do obowiązującego porządku prawnego (rozdz. II).

I

1. Modelem, na którym wzorował się apologeta, tworząc *Divinae Institutiones*, były prace jurystów rzymskich. Przede wszystkim wskazuje na to sam tytuł pracy, którego jednym z członów jest słowo „instytucje”. W jurysprudencji rzymskiej „institutiones” stanowiły podręczniki, prace monograficzne zawierające podstawowe wiadomości z dziedziny prawa, pisane w celach dydaktycznych⁸. Podobnie jak w przypadku instytucji prawników rzymskich⁹ *Divinae Institutiones*, zgodnie z zamysłem autora, miały stanowić wprowadzenie, rudementarny wykład na temat religii chrześcijańskiej. We wstępie do pierwszej książki Laktancjusz pisze, że skoro niektórzy juryści napisali „Instytucje prawa cywilnego” w celu przedstawienia sposobu rozwiązywania konfliktów i sporów pomiędzy obywatelami, napisanie dzieła o nauce chrześcijańskiej jest czymś lepszym i słuszniejszym¹⁰. Dalej Laktancjusz dodaje, że zadaniem jego opracowania jest wprowadzenie czytelników w zakres doktryny chrześcijańskiej: „[...] instituere, quod nos facimus, in quo necesse est doctrinae totius substantiam contineri”¹¹. Winno ono także zapoznać i formować czytelników zgodnie z podstawami sprawiedliwości: „qui uitam hominum rudimentis uirtutis instituat et ad iustitiam formet”¹².

⁸ Określenie „institutiones” pochodzi od terminu „instituere”, który oznaczał udzielanie wstępnych wiadomości osobom rozpoczynającym studia prawnicze; *Heumanns Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, in 9. Aufl., bearb. von E. Seckel, Gratz 1958¹⁰ (dalej cyt. Heumann-Seckel), s.v. instituere (6), s. 274.

⁹ Do najbardziej znanych podręczników prawa rzymskiego należą *Institutiones Gai* i *Institutiones Iustiniani*; szerzej zob. F. S c h u l t z, *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*, Weimar 1961, s. 191 nn. Także inni prawnicy okresu klasycznego, np. Ulpian, Paulus, Callistratus i Marcianus, napisali swoje „Instytucje”; zob. tamże, s. 207.

¹⁰ *Div. inst.* 1, 1, 12: „Et si quidem prudentes et arbitri aequitatis institutiones iuris ciuilis compositas ediderunt, quibus ciuium dissidentium lites contentionesque sopirent, quanto melius nos et rectius diuinas institutiones litteris persequemur, in quibus [...] de spe de uita de salute de immortalitate de deo loquemur”.

¹¹ *Div. inst.*, 5, 4, 3 oraz 4, 28, 1: „huic temporaliter renuntiet uitae ac se rudimentis iustitiae ad cultum uerae religionis instituat”.

¹² *Div. inst.*, 4, 24, 1.

Autorem, który posłużył Laktancjuszowi za wzór, oczywiście odległy i przede wszystkim formalny, był Ulpian. Przekonują o tym paralele, zestawione przez różnych autorów¹³, pomiędzy różnymi fragmentami tekstu *Divinae Institutiones* i prac Ulpiana, głównie *Inytucji*¹⁴.

2. *Divinae Institutiones* były dziełem o charakterze i celu religijnym. Jest zatem zrozumiałe, że ich autor odwoływał się przede wszystkim do Pisma Świętego, mitologii, literatury i filozofii rzymskiej. Zwalczając tezy i założenia myśli pogańskiej, dość swobodnie posługiwał się terminologią jurydyczną. Oczywiście niektóre z zastosowanych terminów, jak np. „poena”¹⁵, „seruus”¹⁶, „furtum”¹⁷, „dos”¹⁸, „dominus”¹⁹ były raczej wyrażeniami języka potocznego niż prawnego. Posługiwali się nimi zarówno retorzy, jak i inni apologetyci. Ponadto niektóre wyrażenia o charakterze prawnym zostały użyte przez Laktancjusza w potocznym, znacznie oddalonym od ich jurydycznego sensu, znaczeniu²⁰. Nie uchyla to wcale spostrzeżenia, że Laktancjusz wykazuje się znajomością pewnych specyficznie prawnych wyrażeń²¹, definicji i zasad prawnych. I tak np. poprawnie posługiwał się technicznym wyrażeniem „infirmetas sexus”²², stosowanym przez jurystów²³ w odniesieniu do kobiet. Wykazał się także pewną znajomością rzymskiego prawa administracyjnego, kiedy pisał, że świat jest rządzony przez Boga, jak prowincja jest zarządzana przez gubernatora²⁴. Administrującego prowincją urzędnika cesarskiego, zgodnie z ówczesną tytułaturą, nazywa rektorem (*rector provinciae*)²⁵. Wyjaśniając, że Bóg daje każdemu część mądrości, retor posłużył się typowo prawniczym zwrotem *pro*

¹³ Wykazują je: C a r u s i, art. cyt., s. 86 nn.; F e r r i n i, art. cyt., pass.; G a u d e m e t, dz. cyt., s. 86.

¹⁴ *Inytucji* Ulpiana nie zachowały się w całości; ich treść znana jest tylko z fragmentów włączonych głównie do *Digestów* (dalej cyt. D.) *Inytucji justyniańskich* i *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*; por. S c h u l z, dz. cyt., s. 208.

¹⁵ *Div. inst.*, 5, 8, 6; 5, 11, 8.

¹⁶ *Div. inst.*, 5, 14, 17; 5, 15, 5.

¹⁷ *Div. inst.*, 5, 4, 2.

¹⁸ *Div. inst.*, 5, 9, 15.

¹⁹ *Div. inst.*, 5, 6, 5.

²⁰ Przykłady takiego zastosowania terminów podaje Gaudemet (dz. cyt., s. 85, przyp. 10).

²¹ Listę terminów prawnych w pismach Laktancjusza zestawia Carusi (dz. cyt., s. 90 nn.).

²² *Div. inst.*, 5, 13, 3; 5, 13, 14.

²³ Np. D. 22, 6, 9 pr. (Paulus); D. 16, 1, 2, 3 (Ulpian); D. 49, 14, 18 pr. (Marcianus).

²⁴ *Div. inst.*, 2, 16, 7: „sic enim mundum regi a deo dicimus ut a rectore prouinciam: cuius apparitores nemo socios esse in regenda prouincia dixerit, quamuis illorum ministerio res geratur”.

²⁵ Por. *Paulys Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, neue Bearb. von G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus, K. Ziegler, t. I, Stuttgart 1914, s.v. *rector provinciae*; szerzej zob. A. J o n e s, *Le déclin du monde antique*, Paris 1970, s. 69.

*virili portionem*²⁶, oznaczającym część spadku, udział, który przypadął na każdego²⁷. Charakteryzując sposób osiągnięcia władzy, twierdził, że Jupiter zdobył królestwo siłą i gwałtem: *ui et hominibus armatis*²⁸, co stanowi terminologiczne nawiązanie do nazwy *interdictum de vi armata*, jednego z interdyktów wnoszonego przeciwko osobie, która z bronią w ręku²⁹ dopuściła się wyzucia posiadania.

Retor bardzo chętnie odwoływał się także do reguły i definicji stosowanych przez jurysprudence rzymską³⁰. I tak określając wymogi stawiane wyznawcom nowej religii, zastosował zwrot *aequum et bonum*³¹. Terminem tym posługiwali się juryści okresu klasycznego; przede wszystkim znajdujemy go w znanej definicji prawa, podanej przez Ulpiana³². Zwrot ten występował także w formułce procesowej w skargach pretorskich, zwanych *actiones in bonum et aequum conceptae*³³. Rozprawiając się z wierzeniami w bóstwa pogańskie, apologeta pytał retorycznie, czy może ktoś dać coś komuś, sam tego nie posiadając: „[...] aliquid quod ipse non habeat dare alteri posse?”³⁴. Zdanie to stanowi wyraźne nawiązanie do reguły prawa rzymskiego przekazanej przez Ulpiana, a odnoszącej się do pochodnego nabycia prawa³⁵.

W swojej argumentacji odwoływał się także do ogólnych zasad rzymskiego prawa procesowego. Na początku piątej księgi, zatytułowanej „De iustitia”,

²⁶ *Div. inst.*, 2, 7, 2.

²⁷ A. B e r g e r, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953 (dalej cyt. Berger), s.v. portio hereditaria, s. 636; Heumann-Seckel, s.v. virilis (2), s. 628; zob. tamże przykłady zastosowania tego zwrotu w Digestach.

²⁸ *Div. inst.*, 5, 6, 6.

²⁹ M. K a s e r, *Das römische Privatrecht*, t. I, München 1971, s. 397 nn.

³⁰ Na temat pojęcia „regulae iuris” w prawie rzymskim zob. H. K u p i s z e w s k i, *Prawo rzymskie i współczesność*, Warszawa 1988, s. 131 nn.

³¹ *Div. inst.*, 5, 8, 3: *Estote aequi et boni*; 5, 9, 22: „nihil aliud operari nis aequum et bonum”.

³² Sformułowanie to zostało zastosowane przez Celsusa, a następnie przejęte przez Ulpiana w znanej definicji prawa: „ius est ars boni et aequi”. Definicja ta została umieszczona na początku Digestów (1, 1, 1 pr.).

³³ *Actiones in bonum et aequum conceptae* należały do grupy powództw pretorskich, w których wysokość odszkodowania, na jakie zasądzano pozwanego, w pełni zależała od uznania sędziego. To szerokie uprawnienie sędziego wynikało ze specjalnej klauzuli (*quod aequum melius erit*), umieszczonej przez pretora w formułce procesowej. Do tej kategorii należały niektóre powództwa wynikające ze stosunków niekontraktowych, np. iniuria, *actio rei uxoriae*; por. Berger, s.v. *Actiones in bonum et aequum conceptae*, s. 346 oraz *Prawo rzymskie. Słownik encyklopedyczny*, red. W. Wołodkiewicz, Warszawa 1986, s.v. *actiones in bonum et aequum conceptae*, s. 17 n.

³⁴ *Div. inst.*, 1, 15, 28.

³⁵ D, 50, 17, 54: „Nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse habet”.

przypomniął fundamentalną zasadę procesową, że oskarżony ma prawo do obrony³⁶. Znał także zadania sędziego i ciężar przedstawianych mu środków dowodowych: „quamquam apud bonos iudices satis habeant firmitatis vel testimonia sine argumentis uel argumenta sine testimoniis”³⁷.

Przedstawione zapożyczenia terminologiczne, wykorzystanie definicji czy odwołanie się do ogólnych zasad prawnych świadczą przede wszystkim o gruntownym wykształceniu ogólnym, ale także o wiedzy prawniczej retora.

3. *Divinae Institutiones* nie były dziełem prawniczym, lecz religijnym. Mimo takiego charakteru są w nim pewne wzmianki i aluzje do różnych instytucji prawnych. Zostały one umieszczone w pracy jedynie w celu lepszego wyjaśnienia niektórych kwestii religijnych. I tak opisując stosunek łączący ludzi z Bogiem, retor odwołał się do pewnych zarządzeń rzymskiego prawa rodzinnego. Otóż zauważa on, że w rzymskim społeczeństwie ten, kto sprawował władzę rodzinną (*pater familias*) był jednocześnie ojcem dla członków rodziny (*pater*) i zwierzchnikiem (*dominus*) wyposażonym we władzę karcenia i karania³⁸. Przedstawiając pojęcie zwierzchnika rodzinnego, posłużył się definicją specyficzną prawną, twierdząc, że jest to ten, który rządzi i posiada rzeczywistą i stałą władzę życia i śmierci: „dominus [...] qui regit, qui habet uitae ac necis ueram et perpetuam potestatem”³⁹.

Wywody apologety świadczą o jego znajomości instytucji prawa spadkowego. Wyjaśniając genezę święta – połączonego z igrzyskami – ku czci bogini Flory (Floralia)⁴⁰, poprawnie przedstawił konstrukcję fundacji ustanowionej mocą rozporządzenia na wypadek śmierci. Otóż pisze, że Flora wykonując zawód prostytutki zgromadziła wielki majątek i na swojego dziedzica wyznaczyła naród rzymski. Zapisała mu pewien kapitał, z którego odsetki roczne miały służyć organizacji igrzysk w celu uczczenia jej urodzin: „Flora cum magnas opes ex arte meretricia quaesiuisset, populum scripsit heredem, ceteram-

³⁶ *Div. inst.*, 5, 1, 2: „Nam si sacrilegis et proditoribus et ueneficis potestas defendendi sui datur, nec praedemnari quemquam incognita causa licet [...]”.

³⁷ *Div. inst.*, 4, 22, 2.

³⁸ *Div. inst.*, 4, 3, 15: „Pater ideo appellandus est, quia nobis multa et magna largitur, dominus ideo, quia castigandi ac puniendi habet maximam potestatem”. Szerzej o analogii obrazu Boga do pater familias w pismach Laktancjusza zob. A. W l o s o k, *Laktanz und die philosophische Gnosis*, Heidelberg 1960, s. 232 nn.

³⁹ *Div. inst.*, 4, 4, 11. Podobnie pojęcie pater familias definiował Ulpian: „pater autem familias appellatur, qui im domo dominium habet, recte hoc nomine appellatur, quamvis filium non habet: nam enim solam personam eius, sed et ius demonstramus” (D 50, 16, 195, 2); szerzej o rzymskim pater familias zob. K a s e r, dz. cyt., s. 52; 295.

⁴⁰ Na temat święta ku czci bogini Flory zob. K. L a t t e, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960, s. 73 n.

que pecuniam reliquit, cuius ex annuo foenore suus natalis dies celebraretur”⁴¹.

Laktancjusz wykorzystał także wiedzę o testamentach, rozporządzeniach ostatniej woli na wypadek śmierci, do przedstawienia teologicznego znaczenia starego i nowego przymierza, zawartego pomiędzy Bogiem a ludźmi (*novum et veterum testamentum*)⁴². W odniesieniu do testamentu zauważa, że jest on zamknięty i opatrzony pieczęcią świadków (*clausum et obsignatum*)⁴³, dlatego – jak słusznie konkluduje – nie można poznać jego zawartości przed śmiercią testatora.

O znajomości rzymskiego prawa karnego przez Laktancjusza świadczą odniesienia do stosowanych podówczas kar. Retor wspomina o okrutnych sankcjach, wykonywanych wobec zbiegłych niewolników: „Quodsi seruorum nequissimus habetur qui dominum suum fuga deserit isque uerberibus, et uinculis et ergastulo et cruce et omni malo dignissimus iudicatur [...]”⁴⁴. Informuje także, że w starożytnym Rzymie za przestępstwo zabójstwa osoby bliskiej (*parricidium*) nakładano karę worka (*poena cullei*)⁴⁵. Retor znał także charakterystyczne dla rzymskiego prawa karnego okresu cesarstwa zróżnicowanie kar z uwagi na pozycję społeczną winnego. Wyjaśniając teologiczne znaczenie ukrzyżowania Chrystusa, zaznacza, że poniósł on śmierć na krzyżu⁴⁶, co było hańbiącym, stosowanym głównie wobec niewolników i osób pochodzących z najniższych

⁴¹ *Div. inst.* 1, 20, 6.

⁴² *Div. inst.*, 4, 20, 2 nn.

⁴³ *Div. inst.*, 4, 20, 2: „[...] nisi testator mortuus fuerit nec confirmari testamentum potest nec sciri quid in eo scriptum sit, quia clausum et obsignatum est. Sporządzony zgodnie z wymogami rzymskiego prawa spadkowego testament w celu zamknięcia był opatrywany pieczęciami (obsignare) świadków; por. *Gai. inst.*, 2, 119; *D.* 28, 1, 19; 22; 27.

⁴⁴ *Div. inst.*, 5, 18, 14.

⁴⁵ *Div. inst.* 3, 4: „nos ergo, Marce Tulli [...] insuendi, te iudice, in culleum, qui philosophiam negamus parentem esse vitae”; por. *Div. inst.* 5, 9, 16. Kara skórzanego worka (*poena cullei*) w Rzymie stanowiła jedną z prastarych form wykonania kary śmierci. Polegała ona na tym, że skazanego zaszywano w skórzany worek wraz z dzikimi zwierzętami (psem, kogutem, małpą i wężem) i wrzucano do morza lub rzeki. Początkowo, w czasach archaicznych, najprawdopodobniej stosowano tę karę za dokonanie ciężkiej zbrodni o charakterze religijnym. W okresie późniejszym nakładano ją prawie wyłącznie za morderstwa na osobach bliskich (*parricidium*); szerzej zob. A. Dębicki, *Poena cullei w rzymskim prawie karnym*, „Prawo Kanoniczne”, 37(1994), nr 3-4, s. 133 nn.; R. Düll, *Zur Bedeutung der „poena cullei” im römischen Strafrecht*. *Atti del Congresso internazionale di diritto romano*, t. I, Pavia 1935, s. 363 nn.; R. Martini, *Sulla costituzione di Constantino in tema di parricidio* (*C. Th.* 9, 15, 1). *Accademia romanistica constantiniana. Atti II Convegno internazionale*, Perugia 1975, s. 116 n.

⁴⁶ Szerzej na temat ukrzyżowania (*crux*) jako jednej z form wykonania kary śmierci w starożytnym Rzymie zob. T. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899³ (Nachdr. Gratz 1952), s. 918 nn.

warstw społecznych, sposobem wykonania kary śmierci: „*eo gener (supplicii) adificiendus fuit, quo humiles et infimi solent*”⁴⁷. Trafnie przedstawił formułę nałożenia sankcji „*aquae et ignis interdictio*”⁴⁸, oznaczającej w Rzymie karę wygnania. Stwierdzenie, że w przypadku tej kary chodziło o pozbawienie winnego wody i ognia, dwu fundamentalnych elementów (*elementa prima*) obejmujących całość życia ludzkiego, stanowi wyjaśnienie sensu tej kary⁴⁹.

Laktancjusz wspomina także o pewnych instytucjach prawnych, których znaczenie w prawie rzymskim z racji na małą liczbę źródeł nie jest dostatecznie wyjaśnione, np. *abdicatio fili* (wydalenie syna z ojcowskiego domu z pozbawieniem dziedzictwa)⁵⁰, instytucji znanej prawu greckiemu, wymienianej często w źródłach literackich⁵¹, a nie uznawanej w prawie rzymskim. Interesujące są także jego wzmianki na temat rytu wody i ognia stosowanego podczas zawarcia

⁴⁷ *Div. inst.*, 4, 26, 30. W okresie cesarstwa zróżnicowanie odpowiedzialności z racji pozycji prawnej sprawcy przestępstwa stanowiło istotną cechę prawa karnego. Szerzej na temat zależności pomiędzy represją karną a pozycją społeczną sprawcy przestępstwa zob. M. B a l z e r i n i, *Nuove prospettive sullo dicotomia „honestiores-humiliores”*, [w:] *Idee vecchie e nuove sul diritto criminale romano*, cur. A. Burdes, Padova 1989, s. 159 nn.; G. C a r d a s c i a, *L'apparition dans le droit des classes d' „honestiores” et d' „humiliores”*, „Revue historique de droit français et étranger”, 28(1950) 305 nn.; D. G r o d z y n s k i, *Tortures mortelles et catégories sociales*, [w:] *Du châtement dans la cité. Supplices corporeles et peine de mort dans le monde antique (Table ronde)*, Rome 1989, s. 361 nn.; J. G a u d e m e t, *Le problème de la responsabilité pénale dans l'Antiquité*, [w:] *Studi di onore di Emilio Betti*, t. II. Milano 1961, s. 493 nn.; R. R i l i n g e r, *Humiliores-Honestiores. Zu einer sozialen Dichotomie im Strafrecht der römischen Keiserzeit*, München 1988.

⁴⁸ *Div. inst.*, 2, 9, 23: „*Exulibus quoque igni et aqua interdici solebet [...]*”. Kara „*aquae et ignis interdictio*” – zakaz wody i ognia – stanowiła jedną z odmian kary wypędzenia. Początkowo kara ta nie była samoistną sankcją. W okresie republiki obywatel mógł się uchylić od wyroku śmierci w sprawach o przestępstwo prawa publicznego, przez dobrowolne opuszczenie Rzymu. Magistratus nakładał wtedy na niego *aquae et ignis interdictio*, co nie miało charakteru kary *sensu stricto*, gdyż opuszczenie Rzymu było skorzystaniem z prawa azylu. Jako samoistna kara *aquae et ignis interdictio* pojawiła się w 2 w. przed Chr. w postępowaniu przed *questiones perpetuae*. Na temat kary *exilium* por. E. L. G r a s m ü c k, *Exilium. Untersuchungen zur Verbannung in der Antike*, München 1978, s. 64 nn. (wraz z podaną tam literaturą). Szerzej na temat kary wygnania *aquae et ignis interdictio* w okresie późnej republiki por. G. G r i f o, *Exilica causa, quae adversus exulem agitur. Problemi dell'acqua et igni interdictio*, [w:] *Du châtement dans la cité*, s. 453 nn.

⁴⁹ *Div. inst.*, 2, 9, 24: „*interdictio igitur usu earum rerum quibus uita hominum constat, perinde habebatur, ac si esset qui eam sententiam exceperat morte multatus. Adeo duo ista elementa prima sunt habita, ut nec ortum, hominis nec uitam sine nisi crediderint posse caustare*”.

⁵⁰ *Div. inst.*, 4, 4, 5: „*[...] similes sint aut filiis abdicatis aut servis fugitivis, qui neque illi patrem quaereunt neque hi dominum*”; tamże, 4, 20, 5: „*[...] abdicatio et exhereditatio populo Iudaeorum*”.

⁵¹ Wymienia je Kaser (dz. cyt., s. 69, przyp. 13); por. także E. C u q, *Manuel des institutions juridiques des Romains*, Paris 1928, s. 152, przyp. 9.

małżeństwa⁵². Retor powiada, że umowa małżeńska była sankcjonowana przez ten obrzęd: „Ideoque a veteribus institutum est ut sacramento ignis et aquae nuptiarum foedera sanciantur”⁵³. Laktancjusz, podobnie jak inni autorzy, porównał ten obrzęd z nałożeniem kary banicji – *aquae et ignis interdicti*⁵⁴.

Tak zatem w *Divinae Institutiones* Laktancjusz dość często odwoływał się do prawa; przekonuje o tym zarówno zastosowana terminologia, jak i liczne aluzje do instytucji prawnych z zakresu rzymskiego prawa prywatnego i publicznego. Wzmianki te świadczą jeśli nie o rozległej kulturze jurydycznej Laktancjusza, to przynajmniej o jego dużej wiedzy z zakresu prawa.

II

1. Laktancjusz należy do grupy tych autorów, którzy negatywnie oceniali niektóre dziedziny rzymskiej kultury pogańskiej, mimo że z niej wywodzili swoją formację umysłową⁵⁵. Także jego stosunek do rzymskiego porządku prawnego był wyraźnie negatywny. Przede wszystkim jednoznacznie potępił on ustawodawstwo cesarskie, wymierzone przeciwko chrześcijanom; *Divinae Institutiones* zostały napisane w czasie, gdy przynajmniej niektóre z tych ustaw były ogłaszane. Ponadto on sam doświadczył negatywnych skutków tych ustaw. Retor nie przytacza jednak treści ustaw wymierzonych przeciwko chrześcijanom; o ich znajomości świadczą niektóre fragmenty apologii. Można czytać bezbożne ustawy cesarskie, pisze Laktancjusz w piątej księdze apologii, wydane przeciwko wyznawcom nowej religii: *constitutiones sacrilegae et disputationes iuris peritorum leguntur iniustae*⁵⁶. W tym sformułowaniu apologeta zawarł jednoznacznie negatywną ocenę ustaw cesarskich, nazywając je „bezbożnymi” (*sacrilegae*). Samo prześladowanie chrześcijan retor nazywa najstraszniejszym zabójstwem (*homicidium*). Jego zdaniem, zostało ono przeprowadzone za pomo-

⁵² O tym rycie, którego symbolikę różnie wyjaśniano, wspominają inni starożytni pisarze; wymienia je H. Insadowski (*Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, Lublin 1935, s. 140, przyp. 2).

⁵³ *Div. inst.*, 2, 9, 21.

⁵⁴ Zestawienie to spotykamy u Festusa (s.v. aqua et igni): „Aquae et igni tam interdicti solet damnatis, quam accipiunt nuptae, videlicet quia hae res humanam vitam maxime continent”. Woda i ogień były w starożytności symbolem wspólnoty polityczno-religijnej, aquae et ignis communio; In s a d o w s k i, dz. cyt., s. 140. Wypowiedź Laktancjusza należy rozumieć następująco: ryt wody i ognia w przypadku małżeństwa oznaczał przyjęcie małżonki do nowej wspólnoty rodzinnej, w przeciwieństwie do aquae et ignis interdictio – wykluczenia ze wspólnoty obywatelskiej.

⁵⁵ Szerzej zob. V. L o i, *I valori etici et politici della romanità negli scritti di Lattanzio*, „Salesianum”, 27(1965) 65 nn.

⁵⁶ *Div. inst.*, 5, 11, 18.

cą bezbożnego prawa przeciwko ludziom pobożnym: *sceleratissimi homicidae contra pios iura impia condiderunt*⁵⁷. Poprzez retoryczny zwrot *iura impia* wyraził zasadniczą i paradoksalną tezę swojej pracy: sprawiedliwość ludzka nie jest prawdziwą sprawiedliwością.

Retor apologeta nie oszczędził także jurystów rzymskich, zdecydowanie negatywnie oceniając ich działalność. Nabiera to tym szczególniejszego znaczenia wobec faktu, że w epoce klasycznej rozwoju prawa rzymskiego jurysprudenccja i juryści cieszyli się ogromną powagą i szacunkiem. Uczni prawnicy (*iuris prudentes*) bowiem, co było osobliwością prawa rzymskiego, uczestniczyli w tworzeniu prawa⁵⁸.

Laktancjusz wyrażał się o uczonych prawnikach rzymskich z ironią i odmawiał im miana prawdziwych znawców prawa. Otóż wyjaśniając motywy napisania swojej pracy (zob. wyżej rozdz. I, p. 1) powiada⁵⁹, że jej treścią nie będzie, jak w przypadku podręczników prawa, nauka o spływananiu wody deszczowej (*de stillicidiis aut aquis arcendis*)⁶⁰ lub rewindykacji własności (*de manu*)⁶¹, ale pouczenie o życiu, nieśmiertelności i Bogu. Zestawienie treści swoich instytucji z treścią podręczników prawników i nazwanie ich w tym kontekście uczonymi (*iuris prudentes*) i znawcami słuszności (*arbitri aequitatis*) ma wyraźnie sarkastyczny wydźwięk. Jednak oskarżeniem znacznie poważniejszym było stwierdzenie Laktancjusza, że juryści są tylko pozornie sprawiedliwi i mądrzy, w rzeczywistości bowiem występują jako znawcy (*doctores*) niesprawiedliwości i okrucieństwa. Laktancjusz retorycznie pytał, jak traktować ludzi, którzy nazywają prawem okrucieństwa dokonane wobec niewinnych. Nauczając

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Od czasów Augusta działalność uczonych prawników (*iuris periti*) stała się źródłem tworzenia prawa. Na mocy *ius publice respondendi*, przywileju udzielanego niektórym jurystom, ich odpowiedzi na pytania w kwestiach prawnych miały charakter wiążący dla organów państwowych. Gajus (*Inst.* 1, 3) wśród źródeł tworzenia prawa wlicza także odpowiedzi znawców prawa (*responsis prudentium*). Szerzej o autorytecie rzymskich jurystów zob. F. S c h u l z, *Prinzipien des römischen Recht*, Leipzig 1934, s. 125 nn.

⁵⁹ *Div. inst.*, 1, 1, 12: „Et si quidem prudentes et arbitri aequitatis institutiones iuris ciuilis compositas ediderunt, [...] in quibus non de stillicidiis aut aquis arcendis aut de manu conserenda, sed de spe, de vita, de salute, de immortalitate, de deo loquemur”.

⁶⁰ Skargi z tytułu zatrzymania wody deszczowej były jednym z zagadnień prawnych omawianych przez jurystów. W *Digestach justyniańskich* materiał ten został zebrany w oddzielnym tytule *De aqua et aquuae pluviae arcendae* (D, 39, 3).

⁶¹ Laktancjusz nawiązywał tu do archaicznego sposobu windykcacji własności. Jak podaje Gajus (4, 16) w postępowaniu *legis actio sacramento in rem* powód stwierdzał, że przedmiot sporu jest jego własnością na podstawie prawa Kwirytywów i kładł rękę lub łaskę na owym przedmiocie na znak, że rości sobie do niego prawo. Jeśli pozwany uznał to roszczenie, wówczas magistratura rozstrzygała spór na korzyść powoda; szerzej zob. E. G i n t o w t, *Rzymskie prawo prywatne w epoce postępowania legisakcyjnego*, Warszawa 1960, s. 13 nn.

niesprawiedliwości chcą uchodzić za sprawiedliwych i uczonych (*prudentes*), mimo zaślepienia, głupoty i nieznajomości zarówno faktów, jak i prawdy, niezdolności odróżnienia sprawiedliwości od najstraszniejszych przestępstw⁶². Powodem do sformułowania tego rodzaju zarzutu były wyjaśnienia i komentarze pisane przez rzymskich prawników, zdaniem retora niesprawiedliwych, do ustaw cesarskich wymierzonych przeciwko chrześcijanom.

W oczach apologety uznania nie znalazł także Ulpian, do którego prac Laktancjusz się odwoływał (zob. rozdz. I, p. 1). Został on wymieniony *nominatim* jako jurysta, który w księdze 7 swojej pracy *De officio proconsulis*⁶³ zebrał, jak czytamy, bezbożne (*nefaria*) i okrutne reskrypty cesarskie w celu wskazania, jakie kary winny być nakładane na wyznawców prawdziwego Boga: „Domitius de officio proconsulis libro septimo, recripta principum nefaria collegit, ut doceret quibus poenis adfici oporteret eos qui se cultores dei confiteremur”⁶⁴.

2. Nie tylko ustawy cesarskie, na podstawie których prześladowano chrześcijan, współwyznawców religii Laktancjusza, były przyczyną jego negatywnego stosunku do rzymskiego porządku prawnego. Retor zaatakował bowiem same fundamenty prawa rzymskiego, stwierdzając, że nie jest ono oparte na sprawiedliwości (*iustitia*)⁶⁵. Pośrednio krytyce poddał także ustawę XII tablic – najstarszy zbiór przepisów prawa, który Rzymianie otaczali ogromnym szacunkiem. Laktancjusz pisał bowiem, że różne narody w swoich ustawach zamiast wyrażać uniwersalne zasady sprawiedliwości, uwzględniały jedynie własne korzyści⁶⁶. Przykładem takiego rozumienia prawa było dla Laktancjusza właśnie państwo rzymskie, które wytworzyło ustawę XII tablic. W ustawie tej, kontynuuje apologeta, jako istotne kryterium przyjęto nie sprawiedliwość⁶⁷, ale korzyść (utili-

⁶² *Div. inst.*, 5, 12, 1-2: „Quid iis facias qui ius uocant carnificinas ueterum tyrannorum aduersus innocentes rabide saeuientium? Et, cum sint iniuste crudelitatisque doctores, iustos se tamen ac prudentes uideri uolunt, caeci et hebetes et rerum et ueritatis ignari. Adeone uobis, o perditae mentes, inuisa iustitia est, ut eam summis sceleribus adaequetis?”

⁶³ Praca Ulpiana *De officio proconsulis* zawierała podstawowy zbiór ustaw na użytek urzędników państwowych (zob. S c h u l t z, *Geschichte*, s. 310 n.), nie znamy jednak dokładnej jej wartości. Zob. B. B o n f a n t e, *Histoire de droit romain*, t. I, Paris 1928, s. 448. Laktancjusz musiał ją znać dokładnie, skoro odwoływał się do niej (*Div. inst.*, 2, 4, 21), wliczając kary przewidziane za przestępstwo sacrilegium.

⁶⁴ *Div. inst.*, 5, 11, 19.

⁶⁵ Na temat pojęcia sprawiedliwości według jurysprudencki rzymskiej zob. M. K u r y ł o w i c z, *Historia i współczesność prawa rzymskiego*, Lublin 1984, s. 43 nn.; S c h u l t z, *Geschichte*, s. 160 nn.; o sprawiedliwości w ujęciu filozofii rzymskiej por. Ł a p i c k i, *Etyczna kultura*, s. 63 n.

⁶⁶ *Div. inst.*, 6, 9, 2-3: „diuini iuris ignarus gentis suae leges tamquam uerum ius amplectetur, quas non utique iustitia, sed utilitas repperit: cur enim per omnes populos diuersa et uario iura sunt condita, nisi quod una quaeque gens id sibi sanxit quod putauit rebus suis utile?”

⁶⁷ Laktancjusz inaczej niż pisarze starożytni epoki pogańskiej definiował pojęcie sprawiedli-

tas) rozumianą zgodnie z potrzebami chwili (*pro condicione temporum servierunt*)⁶⁸. Przejawem niesprawiedliwości były egoistyczne i rozległe podboje Rzymian. Zostały one przez nich dokonane pod pozorem prawa wypowiedzenia wojny, co miało usprawiedliwiać wszelkie gwałty i grabieże⁶⁹. Tak radykalna krytyka prawa doprowadziła Laktancjusza do stwierdzenia, że podstawą rzymskiego *ius civile* nie jest sprawiedliwość: *aliud est igitur civile ius, quod pro moribus ubique veriat, aliud est vera iustitia*⁷⁰. W konsekwencji retor przeciwstawił *ius civile* pojęciu sprawiedliwości.

*

Z przedstawionej problematyki wynika, że Laktancjusz chętnie odwoływał się do zasad i instytucji prawa rzymskiego. Dość rozległą wiedzę prawniczą wykorzystywał w swojej argumentacji w celu lepszego wyjaśnienia doktryny chrześcijańskiej lub zwalczania tez religii pogańskiej. Paradoksem jest to, że mimo iż odwoływał się do terminologii, definicji, podziałów i zasad prawa rzymskiego, jego stosunek do tego prawa był zdecydowanie negatywny. Laktancjusz krytykował ustawy cesarskie wymierzone przeciwko wyznawcom nowej religii, której on sam był wyznawcą. Racjonalną podstawą krytyki rzymskiego porządku prawnego był zarzut, że prawo było ukierunkowane na korzyści, a nie na sprawiedliwość.

wości. W jego ujęciu sprawiedliwość była podstawą wszystkich wartości chrześcijańskich: *summa virtus* (*Div. inst.*, 5, 5, 1; 5, 14, 7); *fons virtutis* (tamże, 5, 5, 1); *virtutum omnium mater* (tamże, 3, 22, 5). Przede wszystkim oznaczała wiarę w Boga i wypełnianie obowiązków wobec niego i w stosunku do bliźnich: *nihil aliud est quam Dei unici pia et religiosa cultura* (tamże, 6, 10, 2). Niekiedy retor utożsamiał ją z *patientia*, *innocentia*, *pietas*, *miser cordia*, *humanitas*; szerzej zob. E. H e c k, *Iustitia civilis-iustitia naturalis*, [w:] *Lactance et son temps (Actes du IVe Colloque d'Études Historiques et Patristiques)*, Paris 1978, s. 171 nn.; V. L o i, *Il concetto di „iustitia” e i fattori culturali dell’etica di Lattanzio*, „Salesianum”, 28(1966) 583; Ł a p i c k i, *O spadkobiercach*, s. 21 nn.

⁶⁸ *Div. inst.*, 6, 9, 6: „num idcirco iusti erunt, quia parent institutis hominum, qui ipsi aut errare aut iniusti esse potuerunt, sicut illi duodecim tabularum conditores, aut certe publicae utilitati pro condicione temporum servierunt”.

⁶⁹ *Div. inst.*, 6, 9, 4: „quantum autem ab iustitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet, qui per fetiales bella indicendo et legitimas iniurias faciendo semperque aliena capienda atque rapiendo possessionem sibi totius orbis comparavit”.

⁷⁰ *Div. inst.*, 6, 9, 6.

DIE RECHTSPROBLEMATIK IN DEN *DIVINAE INSTITUTIONES* DES LACTANZ

Z u s a m m e n f a s s u n g

Den Gegenstand des Artikels bildet die Rechtsproblematik in den *Divinae Institutiones* des Lactanz. Der Verfasser untersucht die Art und Weise, wie sich dieser Apologet das Rechtswissen zunutze gemacht hat (Verwendung der Terminologie der Definitionen und Rechtsprinzipien, Anspielungen auf Einrichtungen verschiedener Teilgebiete des römischen Rechts), sowie sein Verhältnis zur geltenden Rechtsordnung.

Aus dem Polnischen übersetzt von Herbert Ulrich